

הסוגיא השתים עשרה – 'אורז' (לז ע"א-ע"ב)

1. אמר מר: הכוסס את האורז – מברך עליו בורא פרי האדמה, טחנו אפאו ובשלו, אף על פי שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש.
2. והתניא: לבסוף ולא כלום!
3. אמר רב ששת: לא קשיא: הא רבן גמליאל והא רבנן.
4. דתניא, זה הכלל: כל שהוא משבעת המינים, רבן גמליאל אומר: שלש ברכות, וחכמים אומרים: ברכה אחת מעין שלש. ומעשה ברבן גמליאל והזקנים שהיו מסובין בעלייה ביריחו, והביאו לפנייהם כותבות ואכלו, ונתן רבן גמליאל רשות לרבי עקיבא לברך. קפץ וברך רבי עקיבא ברכה אחת מעין שלש. אמר ליה רבן גמליאל: עקיבא, עד מתי אתה מכניס ראשך בין המחלוקת! אמר לו: רבינו, אף על פי שאתה אומר כן וחבריך אומרים כן, למדתנו רבינו: יחיד ורבים הלכה כרבים. רבי יהודה אומר משמו: כל שהוא משבעת המינים ולא מין דגן הוא, או מין דגן ולא עשאו פת, רבן גמליאל אומר: שלש ברכות, וחכמים אומרים: ברכה אחת; כל שאינו לא משבעת המינים ולא מין דגן, כגון פת אורז ודוחן – רבן גמליאל אומר: ברכה אחת מעין שלש, וחכמים אומרים: ולא כלום.
5. במאי אוקימתא – כרבן גמליאל, אימא סיפא דרישא: אם אין הפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה בורא מיני מזונות, ולבסוף מברך עליה ברכה אחת מעין שלש, מני? אי רבן גמליאל – השתא אכותבות ואדייסא אמר רבן גמליאל שלש ברכות, אם אין הפרוסות קיימות מיבעיא?
6. אלא פשיטא – רבנן, אי הכי קשיא דרבנן אדרבנן?
7. אלא, לעולם רבנן, ותני גבי אורז: ולבסוף אינו מברך עליו ולא כלום.
- א. פיסקא מברייטא שהובאה בשלמותה בסוגיא י לעיל
- ב. קשיא על הברייטא מברייטא נוספת, ותירוץ ראשון של רב ששת
- ג. קשיא על התירוץ של רב ששת
- ד. הגהה של הברייטא הראשונה כדי שלא תסתור את הברייטא השנייה

מסורת התלמוד

[1] הכוסס את האורז... ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. לעיל, לז ע"א (סוגיא י, "מזונות", פיסקא [10]). [2] לבסוף ולא כלום. השוו תוספתא ברכות ד ז; ירושלמי ברכות ו א, י ע"ב. 4. זה הכלל... וחכמים אומרים: ולא כלום. תוספתא ברכות ד טו; ירושלמי ברכות ו א, י ע"ב; השוו משנה ברכות ו ח. [5] אם אין הפרוסות קיימות... ברכה אחת מעין שלש. לעיל, לז ע"א (סוגיא י, "מזונות", פיסקא [10]); תוספתא ברכות ד ו; ירושלמי ברכות ו א, י ע"ב.

רש"י

ולא כלום כלומר אין טעון מברכות פירות ארץ ישראל ולא כלום, אלא בורא נפשות רבות, ככל מידי דליתיה משבעת המינין. כותבות הם תמרים, והם דבש האמור בשבעת המינין, שהדבש זב מן התמרים. קפץ ובירך לאחריהן. משמו של רבן גמליאל. ולא מין דגן שבמין דגן יש חילוק, שאם עשאו פת הכל מודים שצריך לאחריו שלש ברכות. או אף אם מין דגן הוא אלא שלא עשאו פת, בשתים אלו נחלקו רבן גמליאל וחכמים. במאי אוקימתא להווא דלעיל דקתני ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. כרבן גמליאל אימא סיפא דרישא דההיא מתניתין, דמתני גבי הכוסס את החטה דההיא רישא דידה, וקתני סיפא אין הפרוסות קיימות כו'. השתא אפילו אדייסא אמר רבן גמליאל במתניתין בתרייתא, או מין דגן ולא עשאו פת מברך אחריו שלש ברכות. אין הפרוסות קיימות שבתחלתו פת ממש היה. מיבעיא וכשנמוח מי גרע מדייסא? אלא לאו רבנן היא דאמרי גבי דייסא ברכה אחת והאי נמי משנמוח לאו פת הוא, והוי כדייסא. והלכתא לא גרסינן.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

בסוגיא י, "מזונות", לעיל לו ע"א, פיסקא [10], הובאה ברייתא ובה התייעוד הקדום ביותר של ברכת "בורא מיני מזונות":

הכוסס את החטה מברך עליה בורא פרי האדמה; טחנה אפאה ובשלה, בזמן שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה המוציא לחם מן הארץ ולבסוף מברך עליה שלש ברכות, אם אין הפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה בורא מיני מזונות ולבסוף מברך עליה ברכה אחת מעין שלש;

הכוסס את האורז מברך עליו בורא פרי האדמה; טחנו אפאו ובשלו, אף על פי שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש.

מקבילות לברייתא זו מצאנו בתוספתא ברכות ד ו-ז ובירושלמי ברכות ו א, י ע"ב. שני הבדלים חשובים יש בין נוסח הברייתא שבבבלי לבין הנוסח שבמקבילות: (א) בברייתא שבבבלי נקבע שהברכה של הכוסס את החטה היא "בורא פרי האדמה", ואילו במקורות הארץ-ישראליים הברכה היא "בורא מיני זרעים" או "בורא מיני זרעונים"; (ב) בברייתא שבבבלי נקבע שהברכה האחרונה על פת אורז מבושלת הנה "ברכה אחת מעין שלוש" [1], ואילו במקבילות הארץ-ישראליות נאמר שאין מברכים שום ברכה אחרי אכילת פת אורז מבושלת [2].

ההבדל הראשון נידון בסוגיא הקודמת, "הכוסס את החטה", ונקבע שבשינוי הנוסח משתקפת מחלוקת תנאים באשר לברכה על גרגרי דגן.¹ ההבדל השני הוא הנושא של הסוגיא שלנו. תחילה מבקש רב ששת לראות גם בהבדל זה השתקפות של מחלוקת תנאים [3], זו הבאה לידי ביטוי בברייתא שבפיסקא [4], כשנוסח הבבלי משקף את עמדת רבן גמליאל שלפיה מברכים לאחר מאכלים משבעת המינים או מחמשת מיני הדגן ברכת המזון, ולאחר מאכלים אחרים מברכים "ברכה אחת מעין שלוש", ואילו הנוסח הארץ-ישראלי משקף את עמדת החכמים שלפיה על מאכלים משבעת המינים או מחמשת מיני הדגן שאינם פת מברכים "ברכה אחת מעין שלוש" ואילו על מאכלים אחרים אין מברכים כלל. אך מכיוון שחלק אחר של הברייתא שבבבלי הוא לשיטת חכמים ולא לשיטת רבן גמליאל [5], חוזרת הקושיא למקומה [6], ונקבע סופית שנוסח הברייתא שבבבלי משובש, ושיש לגרוס "ולבסוף אינו מברך עליו ולא כלום" [7], בדומה לנוסח המקבילות הארץ-ישראליות.

צמח האורז

נוסח הברייתא שבפיסקא [1]: שיבוש או מסורת אותנטית?

כיצד נוצר הנוסח שהובא לכתחילה בבבלי, "...בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש"? אפשר שאכן מדובר בשיבוש, כמסקנת הסוגיא, ואם כן נראה שלשון הסיפא הושפע מן הרישא בעניין פת חיטים שרוסקה בבישול, ש"מברך עליה בורא מיני מזונות,

1 ראו לעיל, הדיון בסוגיא יא, "חטה", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

ולבסוף מברך עליה ברכה אחת מעין שלש. ולא עוד אלא שכיוון שהצירוף "בורא מיני מזונות" ולבסוף ולא כלום קיים אך ורק במקרה של מוצרי אורז כגון אלו שבסיפא כאן – שהרי בדרך כלל מברכים "ברכה אחת מעין שלוש" לאחר דבר שברכתו הראשונה "בורא מיני מזונות" – נקל להבין כיצד השתבש "ולא כלום" ל"ברכה אחת מעין שלוש".

אך אפשר גם שמדובר בשיטה תנאית אותנטית שלפיה מברכים "ברכה אחת מעין שלוש" לא רק על חמשת מיני הדגן ושבעת המינים, כשיטת חכמי יבנה החלוקים על רבן גמליאל, אלא גם על פת אורז. כפי שראינו בדיון בסוגיא י, "מזונות", לעיל,² בימי התנאים נתפסה פת אורז כמאכל יוצא דופן. בשלב ההוא בירכו על כל הדגנים ועל כל הנעשה מדגנים "בורא פרי האדמה" (או ברכה אחרת כיוצא בה, כגון "בורא מיני זרעים"), פרט לפת חיטים ממש כשהיא בעין שעליה בירכו "המוציא לחם מן הארץ". ברכת "בורא מיני מזונות" נתקנה מלכתחילה לפת חיטים מבושלת, שאיבדה את צורתה, ולפת אורז, בין בעין בין מבושלת, שאף היא סוג של פת, אלא שאינה נחשבת עיקר בסעודה. מאכלים אלו נפלו "בין הכיסאות" במערכת הברכות המקורית, ולא יאתה להם לא ברכת "המוציא" ולא ברכת "בורא פרי האדמה".

על פת חיטים מרוסקת מברכים לשיטת החכמים החלוקים על רבן גמליאל "ברכה אחת מעין שלוש", שכן היא מחמשת המינים. אך מה דינה של פת אורז לעניין ברכה אחרונה? לפי התוספתא, הירושלמי ומסקנת הסוגיא שלנו לא בירכו אחריה ברכה אחרונה כלל, כשם שלא בירכו ברכה אחרונה אחר שאר פרות האדמה לשיטת החכמים החלוקים על רבן גמליאל. אך אפשר שאחרים קבעו שאף לשיטת החכמים החלוקים על רבן גמליאל, כשם שמברכים לפני פת אורז את ברכת "בורא מיני מזונות" יוצאת הדופן, כך מברכים לאחריה באופן יוצא דופן "ברכה אחת מעין שלוש", אף על פי שאינה לא ממין שבעה ולא ממין דגן.

אפשרות נוספת על פי המקבילה בירושלמי

מלבד האפשרות שהברייתא המובאת בפיסקא [1] משובשת, כמסקנת הסוגיא, ומלבד ההצעה שלנו שהיא משקפת מסורת חלופית שלפיה אכן בירכו "ברכה אחת מעין שלוש" לאחר אכילת פת אורז, יש גם אפשרות שלישית שלפיה גרסה המסורת הבבלית במקור בסוף ברייתא זו את המילים "ולבסוף ברכה אחת", ללא המילים "מעין שלוש", והכוונה לברכה אחרונה מיוחדת שנקבעה על פת אורז דווקא.

בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב, נאמר שרבי שמעון חסידא בירך לאחר האורז, אך הוא לא בירך "ברכה אחת מעין שלוש" אלא ברכה מיוחדת:

הכוסס את האורז אומ' עליו בורא מיני זרעונים. אפייו ובישלו אף על פי שהפרוסו' קיימות או' עליו בורא מיני מזונות ואינו צריך אחריו לברך.

רבי ירמיה אמר בורא פרי האדמה. בר מרינה בריך קומי רבי זעירא וקומי רבי חייא בר ווא שהכל נהיה בדברו. רבי שמעון חסידא אומר בורא מיני מעדנים...³ עד כדון בתחילה, בסוף? רבי יונה בשם רבי שמעון חסידא: אשר ברא מיני מעדנים לעדן בהן נפש כל חי בא"י על הארץ ועל מעדניה.

רבי אבא בר יעקב בשם רבי יצחק רובה: ר' כשהיה אוכל בשר או ביצה היה או' אשר ברא נפשות רבות להחיות בהן נפש כל חי בא"י חי העולמים.

עד כדון בסוף, בתחילה – אמר רבי חגיי בורא מיני נפשות...

2 ראו הדיון בסוגיא י, "מזונות", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: לתולדות הברכה בורא מיני מזונות".

3 כאן מעיר רבי יוסי בי ר' אבון: "ולא פליגין, מאן דמר בורא מיני מזונות בההיא דעביד בול. מאן דמר בורא פרי האדמה בההוא דבריר. מאן דמר שהכל נהיה בדברו. בההוא דשליק ומאן דמר בורא מיני מעדנים בההוא דטריף". ראו לעיל, הדיון בסוגיא י, "מזונות", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: לתולדות הברכה בורא מיני מזונות". אך נראה שהמשך הסוגיא אינו בשיטת רבי יוסי בי ר' אבון, אלא היא מניחה שרבי שמעון חסידא מברכים לאחר כל העיבדים של האורז את הברכה "אשר ברא מיני מעדנים...".

אתיא דרבי שמעון חסידא כרבי, ודברי שניהן כרבן גמליאל, דתני: זה הכלל שהיה רבי יהודה אומר משו' רבן גמליאל: כל שהוא ממין שבע' ואינו ממין דגן מין דגן ולא אפאו פת רבן גמליאל אומר מברך לאחריו שלש ברכות וחכמים אומרים ברכה אחת, וכל שאינו ממין שבעה ולא ממין דגן ר"ג אומ' מברך לפניו ולאחריו וחכמים אומרי' לפנייה ולא לאחריה.

בעלי הסוגיא בירושלמי סוברים שברכה מיוחדת זו היא לשיטת רבן גמליאל דווקא, שמברכים לאחר "כל שאינו מין דגן". כיוצא בזה נאמר שרבי יהודה הנשיא בירך לאחר אכילת בשר או ביצה את ברכת "בורא נפשות" שלנו, ואף זו לשיטת רבן גמליאל. זאת משום שבניגוד לנוסח הברייתא המובאת בהמשך הסוגיא שלנו [4], שלפיו לרבן גמליאל מברכים "ברכה אחת מעין שלוש" דווקא על "כל שאינו לא משבעת המינים ולא מין דגן", בנוסח הברייתא ההיא שבתוספתא מברכים לפי רבן גמליאל בנסיבות אלו "ברכה אחת", ולא דווקא "ברכה אחת מעין שלוש", ובירושלמי נאמר רק ש"מברכים לפניו ולאחריו".⁴ נמצא שלפי התוספתא והירושלמי, ברכת "בורא מעדנים" או "בורא נפשות" או כיוצא בה היא ברכה אחרונה של ממש, ואין צורך שברכה זו תהיה "מעין שלוש".⁵ אך לפי הבבלי להלן, לח ע"ב (סוגיא יט, "שלקות", [13-14]), מברכים "בורא נפשות" לחכמים כשלפי הברייתא אין מברכים "ולא כלום", ואילו כשנדרשת ברכה אחרונה של ממש היא צריכה להיות "מעין שלוש".

ושמא גם נוסח הברייתא שבפיסקא [1] בסוגיא שלנו הוא שיבוש, אך הגירסא המקורית לא הייתה "ולא כלום" כפי שנאמר בסוגיא שלנו בפיסקא [7], אלא "ולבסוף ברכה אחת". גירסא זו היא ששובשה ל"ולבסוף ברכה אחת מעין שלוש". לפי זה יש לומר שבתחילה קבעו ברכה אחרונה מיוחדת על פת אורז, הברכה "אשר ברא מיני מעדנים", וזאת אף לשיטת החכמים החלוקים על רבן גמליאל שאין מברכים לאחר פרות האדמה ולא כלום, משום שפת אורז יוצאת דופן היא, וברכתה הראשונה היא "בורא מיני מזונות", כדין פת חיטים מרוסקת.

אך בסוף תקופת התנאים נשתכח טיבה המיוחד של פת אורז. ברכת "בורא מיני מזונות" הורחבה כדי לכלול גם מעשי קדרה מחמשת המינים, ואף אחריהם החלו לברך ברכה אחת לשיטת החכמים. בשלב זה נחלקו הבבלי והירושלמי במעמד הברכה "אשר ברא מיני מעדנים" שלאחר האורז – לפי הירושלמי ברכה זו היא הברכה על כל המאכלים שאינם משבעת המינים או מין דגן לרבן גמליאל דווקא, ואילו לחכמים אין מברכים לאחר האורז ולא כלום, ולפי הבבלי ברכה זו וברכת "בורא נפשות" הן הברכות על כל המאכלים שאינם ממין שבעה או ממין דגן לחכמים דווקא, ו"לא כלום" לאו דווקא. נמצא שמה שהיה במקור ברכה מיוחדת על אורז הפך לברכה הרגילה הנאמרת לאחר מאכלים שאינם ממין דגן ואינם ממין שבעה: לפי הירושלמי אליבא דרבן גמליאל בלבד, כשהחכמים לא בירכו כלום בכגון זה, ולפי הבבלי אליבא דחכמי יבנה החלוקים על רבן גמליאל ואליבא דהלכתא,⁶ ואילו רבן גמליאל עצמו בירך "ברכה אחת מעין שלוש" בכגון זה.

4 בפירושו לתוספתא ברכות ד ה, הברייתא "הכוסס את החטה", כותב ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק א, זרעים (לעיל, סוגיא ב הערה 3), עמ' 61: "...ובמשנה ובתוספתא סתם ברכה אחת לאחר המזון היא מעין ג'". וכן בפירושו לתוספתא ברכות ד טו, הברייתא של רבן גמליאל אליבא דרבי יהודה, כותב ליברמן "אבל בה[פוס של התוספתא]: ברכה אחת מעין שלוש, וזהו תיקון ע"פ הבבלי הנ"ל... וגם לפנינו הפירוש כן" (עמ' 68 שם). אך ניכר שבירושלמי לא פירשו כן, שהרי הם קבעו שברכות רבי ורבי שמעון חסידא, ברכת "בורא נפשות" וכיוצא בה, הן לשיטת רבן גמליאל שמברכים אחר כל שאינו ממין דגן או ממין שבעה ברכה אחת.

5 כפי שנראה להלן, בדיון בסוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה", הרעיון של "ברכה אחת מעין שלוש" נולד אצל אמוראי ארץ ישראל, והמקורות התנאיים בגרסאותיהם המקוריות מתייחסים ל"ברכה אחת" גם בקשר לברכה על שבעת המינים ומוצרי דגן לשיטת החכמים החלוקים על רבן גמליאל. הוזה אומר: ברכת "על המחיה" ו"על העץ ועל פרי העץ" דמתה במקורה לברכת "בורא נפשות" ולברכה המיוחדת על האורז לפי רבי שמעון חסידא, ורק בימי האמוראים נוספו היסודות של שלוש הברכות של ברכת המזון והיא הפכה ל"ברכה אחת מעין שלוש" המוכרת לנו.

6 ראו להלן, הדיונים בסוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", וסוגיא מד, "בורא נפשות".

עיוני פירוש

[3-6] אמר רב ששת: לא קשיא: הא רבן גמליאל והא רבנן... במאי אוקימתא – כרבן גמליאל, אימא סיפא דרישא: אם אין הפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה בורא מיני מזונות, ולבסוף מברך עליה ברכה אחת מעין שלש, מני? אי רבן גמליאל – השתא אכותבות ואדייסא אמר רבן גמליאל שלש ברכות, אם אין הפרוסות קיימות מיבעיא? אלא פשיטא – רבנן, אי הכי קשיא דרבנן אדרבנן?

כיצד סבר רב ששת להעמיד את הברייתא כרבן גמליאל? כלום לא הבחין בסיפא דרישא, שהיא בבירור לשיטת חכמים, שאין מברכים שלוש ברכות על שבעת המינים או על חמשת המינים, פרט לפת כשהיא בעינה? דומה שדברי רב ששת בבבלי כאן מבוססים על הסוגיא המקבילה בירושלמי. כפי שראינו לעיל, במדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה", בירושלמי אין מעמתים בין שתי גירסאות של ברייתא אחת כבסוגיא שלנו בבבלי, אלא בין נוסח הברייתא שלפיו אין מברכים כלום אחר פת אורז, וכל שכן על אורז אחר, לבין שיטה אמוראית שלפיה מברכים ברכה אחרונה, "אשר ברא מיני מעדנים...", על אורז, ומעמידים ברכה זו בשיטת רבן גמליאל דוקא, בעוד שלפי החכמים אין מברכים לאחר האורז ולא כלום. אפשר שדברי סתם התלמוד הירושלמי, שלפיהם הברכה לאחר האורז של רבי שמעון חסידא היא בשיטת רבן גמליאל בעוד שהברייתא "הכוסס את האורז" היא אליבא דחכמים, מצאו את דרכם לבבל בצורה זו או אחרת, והם העומדים ביסוד דברי רב ששת בסוגיא שלנו.

אפשר שדברי רב ששת נאמרו אף הם במקור לא בקשר לעימות בין שני נוסחי הברייתא שלפנינו בסוגיא אלא בקשר למקורות אחרים, בדומה למה שמצאנו בירושלמי, ובעל הגמרא הוא שהסב את דברי רב ששת לענייננו, פתרון הנדחה מיד בסוגיא. אך אפשר גם שרב ששת עצמו הוא שביקש ליישם את הנאמר בסוגיא הארץ-ישראלית שהגיעה לידינו לחילופי הנוסח בברייתא שלפנינו בבבלי, אך העירו לו, בצדק, שבנידון דידן אי אפשר לתרץ כן, שכן מנוסח הברייתא במלואה מוכח שמדובר בשיטת החכמים ולא בשיטת רבן גמליאל.

[4] דתניא... רבי יהודה אומר משמו: כל שהוא משבעת המינים ולא מין דגן הוא, או מין דגן ולא עשאו פת, רבן גמליאל אומר: שלש ברכות, וחכמים אומרים: ברכה אחת; כל שאינו לא משבעת המינים ולא מין דגן, כגון פת אורז ודוחן – רבן גמליאל אומר: ברכה אחת מעין שלש, וחכמים אומרים: ולא כלום.

בנוסח הברייתא שברוב עדי התוספתא ובירושלמי חסרות המילים "כגון פת אורז ודוחן", וברור שהן נוספו בבבלי כאן משום שבזה אנו דנים, שהרי ישנן דוגמאות רבות למאכלים שאינם משבעת המינים ולא מין דגן, ועל כולם מברך רבן גמליאל "ברכה אחת מעין שלוש", ואין החכמים מברכים כלום. ללא ההקשר של הסוגיא שלנו הדוגמה של "פת אורז ודוחן" תמוהה ביותר, שכן אלו קרובים ביותר למוצרי דגן, ואם בכלל, היינו מצפים שהתנא בברייתא ישנה "ואפילו פת אורז ודוחן", שברכתה הראשונה "בורא מיני מזונות", "וחכמים אומרים ולא כלום".

בעקבות ההוספה בבבלי נוספו המילים גם לנוסח הדפוס של תוספתא ברכות ד טו.⁷